

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
- Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
- Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
- Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
- Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
- Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ“:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД“ ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ“ И „ОНИ“ / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА“ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

2

Срђан В. ОРСИЋ¹
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА

Књижевноисториографским хронолошким принципом, уз имаголошке методе, показаћемо трансформацију примарних општих, типских и стереотипних доживљаја Јевреја као странаца и епизодиста, у савим прихваћене, домаће и појединачне протагонисте у српском роману 19. века. Истовремено, упоредићемо третман Јевреја у српским срединама под турском и аустријском влашћу са положајем у слободној српској држави, показујући како су, од потпуних странаца, кроз 19. век, Јевреји постали интегрални и пуноправни део инклузивног српског друштва, одигравши у развоју наше државе значајну улогу и положивши при томе огромне жртве.

Кључне речи: српски роман 19. века, имагологија, Јевреји, слика Другог, тип, лик

Од самог зачетка романа као жанра у нашој књижевности, ликови странаца, савим у складу са општеприхваћеном одредницом која тврди да „странац отеловљује неког ко стоји на супрот прихваћеној, постулираној заједници, трансформише је или угрожава” (Билефелд 1998: 28), јављају се као протагонисти дела домаћих писаца. У овом раду, имаголошким приступом, осветлићемо како су Јевреји трансформисали српску културу на прелазу из деветнаестог у двадесети век.

Имагологија се бави, по дефиницији, књижевним проучавањем представа о страним земљама и народима, али и о својој земљи и народу. Са функцијом стицања критичке свести о властитим културним навикама и менталним рефлексима, залажући се за друштвено-историјски концепт и наднационални приступ, овај метод намеће ново читање класика као један од начина да извршимо и властито про(ис)питивање, те омогућава и разумевање стереотипа као представа о људима више обликованих постојећим и преовладавајућим сликама о њима, него објективном стварношћу. Кроз „слике у главама, стереотипне представе које групе и народи имају о себи и другима” (Рот 2000: 7), испратићемо „скуп идеја о страном које се процењују кроз процес литраризације али и социјализације” (Пажо 1994: 59), те приказати и како је један национ мислио, писао и поступио према својим суседима и сународницима другачије религијске припадности.

Да је књижевност, и када је насмешена или иронична, а и хуморно неспутана религијским плурализмом чаршије, ипак својеврстан репрезент стварности, потврдићемо и закључним премештањем нашег фокуса са раног и средњег, на позни „дуги деветнаести век”², где ћемо кроз заједничка страдања Срба и Јевреја, документована у материјалној оставштини јеврејске заједнице Србије, додатно описати степен инклузије Срба Мојсијеве вере у оновремено друштво Краљевине Србије.

¹ srdjan.orsic@ff.uns.ac.rs

² Енглески историчар Ерик Хобсбаум у својим истраживањима (Хобсбаум 2002), сковао је данас готово општеприхваћене синтагме „дуги 19.” и „кратки 20. век”, одређујући као камен међаш између два раздобља по много чему преломну 1914. годину.

„Први сатирички роман у српској књижевности” (Скерлић 1967: 171), 1832. објављени *Роман без романа* Јована Стерије Поповића (1806–1856), који хумором гарнира сваки свој сегмент, па и слику странаца у њему, доноси, у своје *Вшту-иленију*, несвакидашњу инвокацију, зазивајући, уместо муза, *йоловачу вина*, коју у имаголошкој и цивилизацијској равни, локализује у великим културама:

„Ти, која си код Чивута од Ноја, код Грка од Бахуса, код Римљана од Силене, а код Србаља од Краљевића Марка, пофаљена и представљена да срце човеку веселиш и свепогодном храброшћу пуниш; која ћуталицу оратором, простака историком правиш, и чиниш да твоју силу познавши нико не мисли да штогод не зна.” (Стерија 1999: 19)

Спомињући, као прве међу једнакима, Јевреје, Стерија то чини користећи за овај древни народ име које данас, у омниотолерантним очима и ушима двадесет и првог века, свакако нема негативну конотацију. Називајући Јевреје *Чивушима*, Стерија – можда то и не знајући, или не желећи, него просто следивши такт епохе – као и бројни остали српски писци 19. века, користи погрдан назив, персијско-турског порекла, који се одомаћио међу свеколиком популацијом оновремене Хабсбуршке монархије. Пренет из османлијских у оновремена аустријска подручја, овај термин био је присутан као најобичније име за народ, без априорне негативне конотације, али и као јасан показатељ једног германског друштвеног стремљења да се домети једне културе, као и њени представници, њеним подсмешљивим преименовањем, спусте на тобожњој вредносној скали испод осталих „домицилних” европских народа.

Пратећи управо ове владајуће и владарске сигнале, и Богобој Атанацковић (1826–1858), књижевник епохе романтизма, у своје роману *Два идола* из 1851. доноси слику Јевреја која нимало не иде на част своје аутору, и која јасно указује на њене изворе. Говоривши о Јеврејима речником карактеристичним за непросвећене Немце онога времена, у своје својевремено популарном роману о Српском Војводству и борбама под аустријским царским барјаком са Мађарима 1848, тада двадесетшестогодишњи Атанацковић, са недовољним историјским отклоном, покушава да „лепим својим читаатељкама” (Атанацковић 1983: 5) представи време великог страдања за слободу и идеале. Стилски преромантичан, сентименталан и чак патетичан и где то никако не би смео да буде, Атанацковић сликама анђеоских Срба супротставља зликовце Мађаре, немајући такта да изнијансираном карактеризацијом бар донекле своје протагонисте учини стварним, а не сасвим измаштаним ликовима.

У складу са стереотипијом епохе, у овом делу находимо опањканог Јеврејина, „Исака сеоског Чивутина”, зеленаша који, по променељивим условима и уз обавезну превару, даје новац под интерес наивним Србима у Бачкој, који као да већ немају довољно проблема са незајажљивим мађарским спахијама. На менице преваром уписујући лаковерним и неписменим Србима много веће новчане суме од оних које су заиста од њега и узимали, „један Јуда” напада сиромашне сељаке, са намером да их сасвим упропасти. У даљој слици свеопште српске пропасти, у поратним временима, Атанацковић доноси и расплет – наравно, монтираног – судског процеса благочестивог Србина Бачванина са јеврејским лихваром:

„Они су преварили, они су отели од нас наше добро па делили с погаником, с Чивутином; али зато смо се намирили. Кад не може моја кућа бити која је моје дедиство, неће баш ни Чивутин се по њој ширити! Ти знаш шта сам учинио. Ја сам је запалио и, што огањ није покварио, то сам порушио и поломио...” (Атанацковић 1893: 149)

Ускогруд и неоспориви, а бидермајерски пренаглашен, национализам Атанацковићев данас је, и из угла једног новог читања, напросто смешан. У жељи да својим драгим сународницама, претплатницама и читаатељкама остави један пре свега леп роман, Атанцковић је потпуно подбацио, створивши, за разлику од Стерије, без своје првобитне интенције, дело у којем, реактуелизацијом и новим читањем, налазимо хумор и на местима где је чак грешно и зазорно смејати се.

На путу од искреног и добродушног смеха, преко подсмеја, долазимо и до, у романима Јакова Игњатовића (1822–1889), лаког осмејка, односно до прве истинске и личне представе Јевреја у српским романима 19. века. И сам Игњатовић био је, као и Атанацковић, ученик школа у мађарском делу Дунавске монархије, па је у њима покупио и у живот понео стереотипе који су са улица ушли у гимназијске учионице и умове, што се види по његовом искреном сведочанству о ученичким данима: „Друга деца 'диктандо' штудије пишу, ја, као бајаги да пишем, малам магарце и чивутске колеге” (Игњатовић 1989: 38). Ипак, Јаков Игњатовић, чија до данас недосеegnута креација *имагинарног Арајина* остаје као трајни допринос сликама странаца у српском роману 19. века, и о Јеврејима је мислио и писао, као и о свему осталом, из свог личног, ауторски профилисаног угла.

Ако би умео да зазвучи као апологета стереотипа, својим ликовима јеврејских зајмодаваца, препродаваца, банкара, лихвара, трговаца и бирташа, Јаков Игњатовић знао би да нађе баланс у ликовима ове вероисповести и националности према којима је гајио најискреније и пријатељско поштовање. Већ сам помињани термин Чивут, који и Игњатовић користи, код њега већ првим аспектом класичне игњатовићевске карактеризације, именованем, пада у воду, јер јеврејски зеленаш у роману *Чудан свети*, који говори о (су)животу народа и народности у оновременој Славонији и Угарској, носи име исто као и сам романописац. Поред тога, и у обимној друштвеној приповеци *Кнез у купатили*, Игњатовић, на примеру трговине вином на пародоброду који саобраћа од тадашњих угарских Доњих земаља ка Будиму, истиче једнакост међу нацијама, доведенима у потпуно једнаку раван, те названима, за ову прилику, одреда, оновременим погрдним именима:

„Ту мора да је бирташ Чивутин, каже Танасије, а Паштл додаје: – Није, то је Шваба; ал' знаш, фетер-кнез, сад смо сви Чивути кад тргујемо: и Шваба, и Рац, и Мађар. Има сад свакојаких Чивута, није ни један опет бољи од другога.” (Игњатовић 1988: 450)

И ауторов однос, и оваква номенклатура, говоре више о њему као типичном представнику грађанства Угарске, него као неком тобожњем антисемити српског порекла. Однос према Јеврејима, у којем су исти, без потребе и разлога, као и Срби именом Рац, погрдно називани Чивутима, био је општеприхваћен у Жуто-црној монархији, на чијим подручјима, све до пада Трећег рајха, ни овакав, а ни много гори приступ, није сматран за наopak и друштвено непожељан, него је, напротив, подстицан и прописиван својевремено и као обавезан.

У времену и на просторима у којима је Игњатовић живео и писао, институцију банке најчешће су у пракси замењивали локални јеврејски зајмодавци. Једна од тада уобичајених и, најчешће по зајмопримца погубних новчаних трансакција, у целости је приказана и у роману *Чудан свети* (1869):

„Ево га код Јакова Чивутина, изређа му све што је наумио. Чивутин се с почетка мало затеже, ал' напослетку опет попусти, јер је Гроздић у таквим стварима увек добра муштерија био, и погоди се овако. Он ће дати Ђоки сто форинти поред обвезнице на годину дана, интерес шест процената, али ће Ђока морати дати Чивутину и још једно јуτρο посејаног жита. Начине писмено, како Чивутин само уме и хоће, а две муштерије

које су од Чивута на вересију узимале, два млада мајсторчића, потписали су се као сведоци, а Ђока Гроздић начинио је крст, и то на форму св. Андрије крста; рука му није ништа дрхтала, јер је он већ навикнут такве крстове правити. Још иште Ђока од Чивута један стари шлајбук; Чивутин му одмах један извади, а Ђока са особитом грацијом слаже банке у шлајбук, затвори га, опрости се и оде.” (Игњатовић 1987: 54)

Такође, осим у новчаним трансакцијама, Срби су невоља допадали због *Чивути* и у војној служби: поново, ипак, својом кривицом. О томе сведоче и епизоде у којима је, разумевши шта Васа Решпект у истоименом роману приповеда Чесима које је око себе окупио, антидржавне мисли и у кафани и уз пиће тобож планирана дела претпостављенима денунцирао „Један каплар Чивутин”, који је Решпекту напослетку и пресудио, јер је надређенима пренео и Васин план да, заједно са Аницом, бежи преко Хамбурга у жуђену слободу и нови свет, бродом у Америку, након чега је чудновати делија допао поново робије, на којој је и скончао.

Да за своју добит не искористају само Јевреји Србе, него да парола „снађи се” влада и у обрнутом правцу, сведочи и одломак из најпознатијег Игњатовићевог романа, *Вечитишог младожење*, у којем сентандрејски српски трговачки караван стиже у Пољску и одседа у „једној чивутској меани”. У том тренутку, космополитизам Исаила Чамчића долази до пуног изражаја, те омогућава да се и на *шабес* дође до мрснога обеда:

„Чамча уђе у кујну, извади бритву и одсече парче од дигерице да кошта. Сад узме варјачу, па меша гушчије, па опет кошта. На то дође Рифка. Кад је видила како Чамча кошта гуске, јаукне, ухвати за руку Чамчу па се јадикује. – Но, шта је? – Јао, господару, шта сте урадили? Та то је било *кошер*, сад већ није више. Па, гле, и од дигерице фали; ваљда сте и чварке коштали? Убиће ме мој Арон! – Па шта је што сам коштао? – То ми не можемо јести, није *кошер*! – Шта вам ја могу помоћи? – рекне па хоће да излази. Рифка га ухвати за руку. – Господару, ми то не можемо јести; сад ви то купите, јер ће ме убити Арон. – Ја сад нећу, зашто нам одма’ нисте дали? – Купите, молим вас, даћу вам јефтино. Сад се стану погађати, и погоде се. – А ви наместите сто да једемо све то; исплатићу вам. Рифка, жалосна, намешта у једној соби сто за путнике, па одмах наложи ћеркама да другу гуску кољу. Вечера је готова. – Софро, Кречару, хајте да вечерамо, све је већ у реду.” (Игњатовић 1987а: 231–232)

Ипак, у целокупном опусу овог аутора, као централни приказ Јевреја, истиче се сцена из помињане приповетке *Кнез у кујашину*, у којој је приказана у пракси аустроугарска наводна и прокламована слобода и једнакост свих вера, у којој хришћанин – на нашу жалост, православни Србин, уз негодовање другог, толерантнијег сународника – из личног хира, приликом путовања парободом, спречава верски ритуал свог сапутника јеврејске вероисповести. Млади Миливоје, безразложно и из обести, омета Јеврејину молитву:

„Дигне се и кнез, протре очи, погледа десно, лево; до њега се затежу кајишеви, не зна шта то значи. Кад то примети Миливој, који се такође дигао, погледа мрко на комшију, па се продере: – Иди даље, Авраме, тек се нећеш пред нама зауларити. И доиста га Чивутин послуша и оде на другу страну; не сме у коштац са бесним катаном.” (Игњатовић 1988: 456)

Незадовољан што неко на други начин исповеда своју религиозност, српски младић, потпуно непросвећено, износи закључке карактеристичне за време и простор у којем је растао и живео:

„Шта се пред нама улари та неверија; то је Чивут. – Шта се то с кајишеви’ веже? – Та, моли се богу чивутски, а ја то не трпим; имао сам и сам покрај коња с кајишеви доста

посла. – Та, бога ти, Миливоје, зар се тако Чивути богу моле? – Тако. – Но, то још не виде. Но ја га ипак не би’ терао, нек’ се моли богу по закону свом, као и ми по нашем. – То ја не трпим мени наочиглед, па крај. – Миливоје је у таквим стварима кратко насађен.” (Игњатовић 1988: 457)

Ипак, да се постара да о равноправности, барем код њега лично, ако не у К и К монархији у целости, остане осмехнут запис у пракси, Јаков Игњатовић се постарао у својој приповетки „Адвокат као холанер”. Поново на путу, у овом делу он дочарава и једног сасвим другачијег Јеврејина, који верске праксе препушта слободним тумачењима тренутка у којем се нашао. Путуюћи колима, овај Игњатовићев егземплар нових прилика и времена која су дошла, представља и за овог писца идеалног сапутника, јер „није био баш ортодоксан, православан Чивутин, него реформисан, управо калвински Чивутин, *шалмудисти*, који пију вина и једу шунке, и све без да мора бити *кошер*” јер „у таквим путештвеним околностима обично влада потпуна равноправност” (Игњатовић 1988: 349).

Сви странци у прозном опусу Јакова Игњатовића чине кичмени стуб српског деветнаестовековног романескног имагинаријума. Креирани сваки за себе, слични или различити по потреби приче и због пишчеве имагинације, а не спољашњих или увезених фактора, литерарну вредност имају и после сваког новог читања откривају углове из којих их ми можда нисмо, али писац свакао, са доборнамерним осмејком на уснама, јесте сагледао и описао. Након Јевреја као типова, па ликова, долазимо до Јевреја као декора, сценографије и тек уснутних чињеница у делима српских романописаца 19. века.

Данас заборављени писац, Стеван Матијасић, у свом једном сачуваном роману, 1897. објављеном делу *Грофица Агнеша Јанковић*, доноси слику живота у велеграду, описујући живот у Будимпешти у другој половини претпрошлог столећа. Тамо находимо и Јевреје, као све бројнију и разгранатију успешну трговачку заједницу, која је у делу само поменута, међу осталим мноштвом народа у највећем граду оновремене Угарске.

Слику Јевреја у модерном времену и простору видимо и у роману Лазара Комарчића (1839–1909) насловљеном *Мој кочијаш*, штампаном 1887. У овом, по свим мерилима, ауторовом осталом опусу недораслом делу, опстају до данас само имаголошке аутослике српског политиканства, у свој својој непромењивости и гранитости. Помен Јевреја налази се у пасажу у којем оновремена опозиција оптужује власт да од народа хоће да на силу поузима и прода оружје *Чивушима*, тој одомаћеној, а страном, тобожњом претњи по нашу националну сигурност и безбедност.

Враћајући се кроз време уназад, пратимо слику Јевреја и код Милорада Поповића Шапчанина (1841–1895), у романима *Хасан-ага* из 1880. и *Сањало* из 1888. У њима, слику Јевреја селимо из аустријске царевине прво у Босну под Османлијама, а потом идемо у још увек сасвим неослобођени Београд у смирај турске власти. И у тим поднебљима, свака слика странаца подређена је у потпуности ауторовим славјанофилским имаголошким светоназорима. Његов роман-првенац доноси само помене Јевреја, као становника Босне који, делећи судбину осталих поробљених народа, стењу под турском управом, успевајући тек покатак да се баве својом примарном делатношћу, трговином. У свом другом роману, описујући неодсађане снове о општесловенском покрету, сили и слави, Шапчанин оставља и једну лепу и инспиративну слику београдског Дорђола, краја одвајкада насељеног и Јеврејима:

„све саме младе Рекалије, а међу њима по који мршави Јеврејин брођасте браде и бркова, погружен и перјав, трагичним погледима нуди вам црвеножуте неранце и бледе лимунове.” (Шалчанин б. г.: 300)

Наставак слика Јалије и Дорђола проналазимо и у романескној сторији о животу старога, тек ослобођеног Београда, у роману *Хаџи Диша* Драгутина Илића (1858–1926), у којем видимо преплет једне нестајуће полуоријенталне варошке средине и националне државе која на њеном тлу ниче и развија се. Слуга насловног протагонисте овог романа, судбински несрећни Јанићије Бик, слутећи тужан крај своје искрене љубави, увек би у лутањима стизао до градске јеврејске махале, у којој је чуо песму лепих тамошњих девојака, чији стихови гласе „Да ли знаш како се зове она ватра, што душу сажиге а срце спржи? Знам, душо, знам – то је љубав!”.

Епоха српског реализма оставља нам, као несумњиву и трајну вредност, књижевно стваралаштво Стевана Сремца (1855–1906), те галерију ликова коју баштинимо из ње. Међу свим Сремчевим успелим карактерима, и ликови странаца заузимају посебно и високо цењено место. Историчар по вокацији, а у својим књижевним делима и осмехнути примењени општенародни антрополог, Сремац је и о Јеврејима писао, на трагу Јакова Игњатовића, кроз своју специфичну, хуморну визију света.

Већ у свом првом роману, *Лимунацији на селу*, Сремац користи Јевреје, овде тек као помагало у извођењу хуморног ефекта својих речи. Говорећи оштрашћено о свом политичком противнику и његовој напабирченој тобожњој стручној литератури, Сремац пише да су његовог протагонисту, учитеља Сретена, надлежни сељаци „с краја на крај Србије као вечитог Јуду”, а да је овај, при томе, своју приручну библиотеку „носио са собом и на дужем и на краћем путу с таквим пијететом као оно – Боже ме прости – стари Јевреји што су носили Скинџију завета, или стари поганци своје домаће ларе и пенате” (Сремац 1977: 371).

У Сремчевој *Ивковој слави*, међу првим гостима у кући угледног нишког јорганџије, наилазимо на лик бившег Јеврејина, верског конвертита Мориса Розенцвајга, који се сада представљао као Милан Ружић, „тако да није морао да квари монограме на салветима, шнуфтиклама и тако даље” (Сремац 1972: 21).

И међу Сремчевим завичајним ликовима, у *Пољу Ђири и пољу Сјири*, том најнадахнутијем хуморном споменику животу у српској равници, такође налазимо карактеристичне ликове Јевреја, под већ објашњеним именом Чифути. Осим лика Лоренца Чифутина, који се у роману помиње само укратко као сеоски зајмодавац, Шолема Чифутина који је држао трафику и точио јефтинују ракију него у великој сеоској кафани, те младог јеврејског помагача у темишварској богато опремљеној трговачкој радњи, остали Јевреји нису присутни физички, него у хуморним поређењима или при изражавању ставова ликова о извесним људима и ситуацијама.

Попадија Сида помиње уснут и *чифуцке* куварице и фрајле, док је књиге које је у богослужбеној пракси употребљавао њен сусед, а које нису биле строго и канонски признате, назвала, као њој непознат артефакт – наравно, сасвим погрешно – „чифуцким часловцима”. Међутим, и будућу сањану каријеру свога зета, и његов у футуру егзактном стечени положај и манире, поредила је иста попадија, овога пута по добру, са господом и Јеврејима:

„Господин хирург иде после подне у касину, тамо игра шаха, или пије пунч и чита новине, зна како ће овај цар онога фино преварити и разговарати се о томе, а кад једе грожђе, а он га опере у чаши, и не једе љуске, него их оставља у тањир, па кад

поједе, а он опере руке у истој чаши, као што сем велике господе још и Чивути раде” (Сремац 1972: 201).

Друга госпођа попадаја, Перса, помињана је од своје сусетке као *бешџија чифуцка*, због своје, стереотипно само за Јевреје тобож карактеристичне, штедљивости епских размера. И сама Перса била је, аустроугарски, бесна на трговце вештије од њеног супруга, који нису били те (не)среће, као ни владике, да се са њом огледају:

„Ја би’ то, видиш, јефтиније купила... Не умеш ти, Тиро, да се погађаш. [...] Обешењак један чифуцки – љути се гђа Перса – каприцир’о се баш од попиног фланела да направи својим Чифучићима оне њи’ове чифуцке оченаше!” (Сремац 1972: 275)

У *Зони Замфировој*, Сремчевом од публике највољенијем роману, у опису сурета и дијалога Манета и Васке, помоћнице у кући хаџи-Замфирових, једна јеврејска песма, за коју је речено да је Зона радо пева, послужила је да се њеним пренесеним значењем о развоју љубавне приче обавести и један од протагониста:

„Што си поје? – Па, ете..., поче Васка, поје си песне, онеја што су од љубав и ашиковање. Поје си оно моме Еврејче, што си чешља косу и клне мајку си што гу роди да је Еврејка... Ете, на туја песну гу саг кеф; сал туј песну поје ели гони мене да гу ја појем... – Е, зашто да клне мајку кад неје Еврејка?!, пита је Мане. – Рисјанка је, та што гу треба веће?!... – Ех, а ти па бајајим не знајеш, бата-Мане, зашто! – Жива ми нана, не знам си, Васке. – Ама разбира се убаво на шта прилега таја песна!, вели Васка. – Неје, демек, Зона жална што је Еврејка, веће то се за друго ништо разбира.. – Е, што је па то друго? – Ете, жална је што је чорбацијска керка; а има, ете, ники што није чорбацијски син, а њој гу па много мило за њег’... а њојни викају... неје, ете, прилика.” (Сремац 1970: 69)

Поред ове јеврејске, и једна аутохтона нишка песма, општепопуларна и из овог дела произашла, повезана је у *Зони Замфировој* и са нишким Јеврејима, преко лика Сремцу најдражег међу њима:

„*Синоћке тје, леле, видо’, Зоне...* Сваки ју је знао и певушио, и жењени и нежењени, и млади чапкун и стари дилбери певуше је. Чак и прозаични ћир-Моша Абеншаам певушио би је кад би што добро продао, или кад би, сарафећи, кога забушио и преварио, и он би, трљајући руке, певао ту песму” (Сремац 1907: 4).

Ћир Моша Абеншаам, својевремено легендарна личност града на Нишави таман колико је то био и сам Калча Ловџија, лик је којем је Стеван Сремац посветио и целу једну своју приповетку, насловљену по имену протагонисте. У њој, ћир Моша представљен је као типичан Јеврејин свога времена, предузимљив и послу окренут, али и штедљив и шкрт до крајњих граница прихватљивог у свим аспектима свог постојања. Најбољи и најдуховитији приказ Мошине шкртости – поред теме дела, анегдоте о томе како је задобио и изгубио право да по јефтиној цени пије кафу у угоститељским објектима недалеко своје радње – било је његово одело, толико демодирано „да га не би изабрао и понео ни најексцентричнији Енглез”, у коме Ћир Моша изгледа „налик на оне прописне оковане фуруне у казначејским канцеларијама нашим”.

Управо овакав Ћир Моша, особењак, представља транзициони лик, Јеврејина који је само по својој вероисповести и личним ћудљивостима другачији до осталих Нишлија, међу којима је потпуно одомаћен, прихваћен и, по свему осталом, један од њих. Неко наш, са киме се слободно шалимо, неко кога познајемо и по изгледу, и по понашању, о коме остају приче и легенде, није и не може више

ни да буде странац, него само још једна, тек у једном сегменту другачије испољена, манифестација наше тада мултиконфесионалне и напредне нације. Од у аустријским и угарским срединама представљених јеврејских општих типова, до у српским срединама представљених ликова Срба Мојсијеве вере, слика Јевреја у српском роману деветнаестог века прешла је свој пут, оставивши нам бројне и речите примере.

Да је код Јевреја у слободној Србији остварен напослетку двострук идентитет, који у себи баштини и јеврејско порекло и вероисповест, али и српску народност, језик и понос припадности српском роду и домовини, сведоче и дела која су сами оновремени Јевреји у Србији издавали, попут књиге *Беседа* посвећених српској омладини Мојсијеве вере (Коен 1897), коју је у Београду 1897. штампао Давид А. Коен (1854–1915), први адвокат међу београдским Јеврејима. Он се у својим надахнутим говорима залагао да наши Јевреји баштине и своју веру и традицију, али да негују и патриотизам и осећај пуног припадништва српском народу, са којим и међу којим вековима живе, делећи добро и зло. На трагу тих беседа, бројна српско-јеврејска удружења усмеравала су своје најмлађе чланице и чланове да раде и живе, на понос и рода и отаџбине. Истовремено, одазивајући се увек на позив за борбу за ослобођење и одбрану домовине, Срби Мојсијеве вере полагали су и држали заклетву своме краљу и отаџбини у свим српским ратовима, од оних са Турцима и Бугарима, па до оних који су значили готово и њихов биолошки нестанак.

У књизи *Јевреји Србије у Првом светском рату* (Кољанин, Радовановић, 2015), описано је колике су жртве за Србију, добровољно и не тражећи изговора, поднели њени Јевреји. У *Споменици погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912-1918.* из 1927, побројани су сви див-хероји који сведоче да су наши Јевреји, у слободној српској држави, били њени пуноправни грађани, своји на своме, спремни да бране и одбране свој народ, род, отаџбину и домове. У потоњем, југословенском времену, након краха Краљевине, оваква симбиоза Јевреја и иних државних заједница јужнословенских народа никада више није васпостављена.

Данас, мање од хиљаду преосталих Јевреја у Србији може и треба да буде поносно, како на своје порекло, тако и на своје претке, који су их за Србију заувек својим жртвама везали. Србија, као држава свих њених грађанки и грађана, својим Јеврејима, такође, мора да се и у будућности на свему одужи, радећи на обнављању веза које је глобална политка двадесетог столећа, мимо наше воље, донекле прекинула.

ИЗВОРИ

Атанацковић 1893: Б. Атанацковић, *Два идола*, Београд: Српска књижевна задруга.

Игњатовић 1987: Ј. Игњатовић, *Чудан свети, Сџари и нови мајстори*, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

Игњатовић 1987: Ј. Игњатовић, *Васа Реишкети, Вечити младожења*, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

Игњатовић 1988: Ј. Игњатовић, *Друштвене приповешке*, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

Игњатовић 1989: Ј. Игњатовић, *Мемоари 1*, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

- Илић 1908: Д. Илић, *Хаџи Диша*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Комарчић 1887: Л. Комарчић, *Мој кочијаш: слике 1883. године*, Београд.
- Матијашић 1897: С. Матијашић, *Грофица Агнеша Јанковић*, Сремски Карловци: Бранково коло.
- Стерија 1999: Ј. С. Поповић, *Роман без романа*, Вршац: Књижевна општина Вршац.
- Сремац 1907: С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Сремац 1970: С. Сремац, *Ивкова слава, Вукадин, Пријоветишке*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.
- Сремац 1972: С. Сремац, *Пој Тира и пој Сиџира, Пријоветишке*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.
- Сремац 1977: Сремац, Стеван, *Пој Тира и пој Сиџира; Лимунација у селу*, Београд: Просвета.
- Шапчанин б. г.: М. П. Шапчанин, *Сањало, у Целокућна дела*, књ. 2, Београд: Народна просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Билефелд 1998: U. Bilefeld, *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*, Београд: XX век.
- Коен 1897: Д. А. Коен, *Беседе посвећене српској омалдини Мојсијеве вере*, Београд.
- Кољанин, Радовановић, 2015: М. Кољанин, В. Радовановић, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд: Јеврејски историјски музеј Србије, Савез јеврејских општина Србије.
- Пажо 1994: D. H Pageaux, *Images*, Paris: Armand Colin.
- Рот 2000: K. Rot, Klaus, *Sluke i glavama: ogledi o narodnoj kulturi i jugoistočnoj Evropi*, Београд: XX век.
- Скерлић 1967: Ј. Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Споменица 1927: *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912-1918*, Београд.
- Хобсбаум 2002: E. Hobsbaum, *Doba extrema*, Београд: Dereta.

JEW IN THE 19TH CENTURY SERBIAN NOVEL

Summary

During the 19th century, the image of the Jews in Serbian literature underwent a complete transformation. With the literary-historiographical chronological principle, along with imagological methods, we have evoked this change from the primary general, typical, and stereotypical experiences of Jews as foreigners and episodic characters, into the completely accepted, domestic, and individual protagonists. The presentation of Jews in the Serbian novel of the 19th century was explored through the opuses of the classics, as well as from the now-forgotten writers. Sometimes with humor and irony, but almost always with understanding and acceptance, Serbian novelists left testimonies about one nation and religion in time. The examples show the treatment of Jews in Serbian communities under Turkish and Austrian rule, as well as the position that Jews had in the free Serbian state. From complete foreigners, Jews became an equal and valued part of an inclusive Serbian society throughout the 19th century. Their image in the Serbian literature of the 19th century also testifies to the stages of their voluntary assimilation and double identification. Feeling and identifying as an integral part of the wider national community, the Serbs of the Moses faith, as they were proudly called at the time, played a significant role in the liberation and evolution of the Serbian state.

Keywords: Serbian 19th century novel, imagology, Jews, image of the Other, type, character